

STM 1947

Litteraturen om nottryckets historia
En översikt jämte bibliografi

Av Åke Davidsson

© Denna text får ej mångfaldigas eller ytterligare publiceras utan tillstånd från författaren.

Upphovsrätten till de enskilda artiklarna ägs av resp. författare och Svenska samfundet för musikkforskning. Enligt svensk lagstiftning är alla slags citat tillåtna inom ramen för en vetenskaplig eller kritisk framställning utan att upphovsrättsinnehavaren behöver tillfrågas. Det är också tillåtet att göra en kopia av enskilda artiklar för personligt bruk. Däremot är det inte tillåtet att kopiera hela databasen.

LITTERATUREN OM NOTTRYCKETS HISTORIA

EN ÖVERSIKT JÄMTE BIBLIOGRAFI¹

AV ÅKE DAVIDSSON

Nottrycket och dess historia ha hittills i bibliografiskt hänseende ej varit föremål för det intresse som varit önskvärt, och man saknar därför nästan helt de hjälpmedel som behövas för att komma åt den ofta okända litteraturen på detta område. De musikbibliografiska handböckerna, som för övrigt ej äro alltför talrika, ägna ej tillbörlig uppmärksamhet häråt och de allmänna tryckerihistoriska verken och bibliografierna inom ämnet bok- och biblioteksväsen äro ej tillräckligt specificerade, för att man där skall kunna finna arbeten och uppsatser om musiktrycket. Då denna litteratur därtill ofta offentliggjorts i sammanhang, där musikforskaren vanligtvis ej väntar finna bidrag av intresse, har det också förekommit, att vetenskapliga undersökningar om nottrycket ej blivit beaktade i framställningar, där de kunnat vara värdefulla komplement till någon angelägen forskningsuppgift. Även om den kan anses ligga något vid sidan om den egentliga musikvetenskapen, måste därför nottryckets historia vara en viktig hjälpvetenskap för musikforskaren och kanske speciellt för den som sysslar med äldre kyrklig eller profan vokalmusik. För att avhjälpa den brist som sålunda föreligger har jag som ett första försök till en specialbibliografi om nottryckets historia sammanställt en förteckning över den litteratur som publicerats,² vilken jag hoppas skall kunna vägleda den som eventuellt har behov av att sätta sig in i något problem på detta område. Till denna fogar jag emellertid först en kort systematisk översikt över innehållet i bibliografien.³

¹ Denna uppsats skrevs till professor Carl-Allan Mobergs 50-årsdag den 5 juni 1946 och ingick i den maskinskrivna festskrift som då överlämnades. Bibliografien är här väsentligt utökad.

² Bibliografien gör alls icke anspråk på fullständighet. Beklagligtvis ha heller icke fullständiga uppgifter kunnat anskaffas för riktigt alla medtagna titlar.

³ Siffrorna efter de i översikten omnämnda författarna hänföra sig till motsvarande nummer i bibliografien.

Av de sammanfattande allmänna framställningarna av nottryckets historia kan främst nämnas Friedrich Chrysanders redan 1877 publicerade uppsats, vilken huvudsakligen ännu står oemotsagd (nr 17 och 18). Hans teorier om nottryckets uppkomst, som åtminstone tidvis blevo föremål för diskussion, verifierades på ett övertygande sätt genom Hugo Riemanns epokgörande och grundlärdas arbete (nr 114), som för övrigt säkerligen länge kommer att vara den viktigaste källan ifråga om det äldre nottryckets historia. Allmänna översikter i detta ämne publicerades också av Robert Eitner (nr 29 och 30), men dessa uppsatser grunda sig helt på Riemanns arbete. Självständigt värde ha däremot Eitners båda biografisk-bibliografiska arbeten (nr 27 och 28), där man finner värdefulla historiska notiser om nottryckarna. W. B. Squire's uppsats (nr 132) går tillbaka på Chrysanders framställning. Den framstående musikpaleografen Johannes Wolf har givetvis också varit inne på detta ämne i sina arbeten om än rätt kortfattat (nr 156 och 157). Av allmänna översikter från senare tid förtjäna några att framhållas särskilt, främst de kvinnliga forskarna Kathi Meyers och Eva J. O'Mearas förtjänstfulla framställning i en amerikansk grafisk tidskrift (nr 94) och B. Guégans utomordentligt välillustrerade översikt (nr 55). Viktigt men på grund av språket mera svårtillgängligt är B. P. Jurgensons arbete (nr 73). De i olika musikaliska uppslagsverk ingående framställningarna (nr 52, 76 och 111) behöver jag icke här närmare beröra.

En del forskare ha sysslat speciellt med nottryckets uppkomst och dess inkunabler. Av litteraturen här bör först framhållas en uppsats av Carl Wendel (nr 152), som ger en översikt över den före 1900 publicerade litteraturen samtidigt som den i korta drag skildrar musikinkunabelforskningens utveckling. Här finner man också en utförlig granskning av Mantuanis, Riemanns och andras arbeten (nr 89 resp. 114 och 115). Bland senare framkomna undersökningar på detta område märkas O. Kinkeldeys (nr 77), M. Audins (nr 3) och H. Springers (nr 131). Det sistnämnda arbetet ägnar sig särskilt åt Peter Schöffer d. ä. som musiktryckare.

Nottrycket kom till en början nästan uteslutande till användning för tryckning av liturgiska handböcker och det är därför naturligt att det med åren utkommit en rik och djupgående litteratur om det liturgiska nottrycket i olika former. Främst står ett par undersökningar av pater Raphael Molitor, som dels skrivit om de tyska koralinkunablerna (nr 95) och dels gjort en undersökning av det äldre italienska koralnottrycket (nr 96), grundad på ett ur de italienska biblioteken egenhändigt framdraget material. Av de båda viktiga

framställningarna utgör den förra ett värdefullt supplement till Riemanns tidigare utförda forskningar. Åt det schweiziska liturgiska trycket ha flera ägnat sig, bl. a. musikbibliografen Edgar Refardt, som offentliggjort en förteckning över koralinkunabler tryckta i Basel (nr 112). En uppsats av Arnold Pfister (nr 108) undersöker tre Basel-missalen från 1480-talet och om musiktrycket i de liturgiska inkunablerna tryckta av Michael Wensler och Jacobus von Kilchen har Kathi Meyer publicerat en kortare undersökning (nr 93). Sistnämnda forskare har även offentliggjort en mera allmän framställning om de liturgiska musikinkunablerna (nr 92). En av de främsta liturgiska tryckarna omkr. 1500 var Erhard Ratdolt i Augsburg, vilken blivit föremål för en viktig monografi av K. Schottenloher (nr 127). Om den nyssnämnde Peter Schöffers och hans missaltryck har A. Tronnier utgivit en väldokumenterad framställning (nr 142). Ett mera allmänt hållet arbete är Hanns Bohattas festskrift (nr 13), som dock givetvis tar särskild hänsyn till Verlag Pustets liturgiska tryckeriverksamhet. Bohatta har för övrigt jämte W. H. J. Weale varit den flitigaste bibliografiske forskaren på detta område.¹ Av vikt för kännedomen om det liturgiska musiktryckets historia äro även ett par uppsatser av Eva J. O'Meara (nr 105) och A. Gotttron (nr 53), vilka behandla en speciell teknik nämligen schablontrycket.

Fråga om de särskilda ländernas tryckerihistoria intager Italien givetvis en särställning, då det ju var här de första försöken med nottryck över huvud taget gjordes. Det första trycket med lösa nottyper framställdes för övrigt också av en italienare, Ottaviano dei Petrucci, om vilken litteraturen är omfattande. Främst bör framhållas Anton Schmidts (nr 123) och Vernareccis (nr 144) framställningar av uppfinningen samt ett par uppsatser av Emil Vogel (nr 145) och Gustave Reese (nr 110), vilka behandla Petruccis mest berömda tryck med lösa typer — »*Harmonice Musices Odhecaton*» (1501). Schmidts ingående arbete är den första översikten av musiktyptryckets historia. F. X. Haberls uppsats om Petrucci (nr 58) är ett bibliografiskt supplement till Schmidts framställning. I detta sammanhang bör också Fétis' biografi om Petrucci (nr 35) beaktas.

Det tyska musiktryckets historia har blivit föremål bl. a. för flera dissertationer. Sålunda har H. U. Lenz skrivit om musiktrycket i Berlin (nr 85) och Paul Cohen om nottryckarna i Nürnberg under

¹ Se bl. a. W. H. J. Weale & H. Bohatta, *Bibliographia liturgica*, Lips. 1928, och H. Bohatta, *Liturgische Bibliographie des 15. Jahrh.*, Wien 1911. I detta sammanhang kan även hänvisas till A. Alès, *Description des livres liturgiques imprimés aux 15e et 16e siècles*, Paris 1878—84.

1500-talet (nr 19). Sistnämnda undersökning synes dock ej ha varit fullt tillfredsställande, eftersom Rudolf Wagner i flera sammanhang (nr 149 och 150) meddelat ändringar och tillägg till Cohens arbete, upptagande bl. a. en rad för Cohen okända musiktryckare i Nürnberg. Om nottrycket i Leipzig under tiden 1650—1800 har Arnold Schering skrivit några kortfattade avsnitt (nr 121 och 122). Enstaka tyska nottryckare ha även blivit föremål för undersökningar. Redan två år efter J. G. I. Breitkopfs död utgav K. G. Hausius en biografi om honom (nr 61). Speciellt intresse har ägnats prioritetsstriden mellan Breitkopf och Pierre Simon Fournier om typnottrycket och här ha bl. a. Ludw. Volkman (nr 146 och 147) och Wilh. Hitzig (nr 66) publicerat värdefulla inlägg. I detta sammanhang kan också hänvisas till O. von Hases arbete om firman Breitkopf & Härtel (nr 59). En endast i utdrag tillgänglig dissertation om en av Tysklands tidigare tryckare, Georg Rhaw i Wittenberg, bör även omnämnas (nr 158). Övriga uppsatser om tyskt musiktryck återfinnas i bibliografien.

Det grundläggande och alltjämt viktigaste arbetet om engelskt musiktryck är Robert Steele's undersökning. Med ett stort antal illustrationer och en bibliografi om cirka 200 arbeten behandlar det företrädesvis kyrkomusikaliskt tryck före år 1600 (nr 133). Det kompletteras av Bruce Pattisons 1938 utgivna uppsats (nr 107), som tar speciell hänsyn till engelskt tryck. En viktig källa för kännedomen om äldre engelskt musiktryck är också Frank Kidsons arbete (nr 74). Eleanore B. Murrie, som sysslat särskilt med engelska sångböcker och tillsammans med C. L. Day utgivit en omfattande bibliografi över sådana,¹ har publicerat en del anteckningar om engelska sångbokstryckare och -utgivare (nr 99). Händels förläggare John Walsh har blivit föremål för en särskild uppsats av Kidson (nr 75).

För Frankrikes del kan hänvisas till J. B. Weckerlins uppsats (nr 151) samt till de arbeten av och om Fournier, som omnämnas på annat ställe, vartill kommer skriftväxlingen i den förut omtalade striden mellan Breitkopf och Fournier. Därutöver har publicerats en uppsats om Robert Granjon av C. Dalbanne (nr 20). Beträffande litteraturen om musiktrycket i Belgien och Nederländerna kan främst nämnas Alphonse Goovaerts grundläggande arbete rörande det nederländska trycket (nr 50) och en viktig historik om belgiskt musiktryck av Paul Bergmans (nr 10). Sistnämnda uppsats utmärker sig framför allt genom vackra och instruktiva illustrationer och en omsorgsfull typografi. Uppgifter om nederländska nottryckare under

¹ C. L. Day & Eleanore B. Murrie, *English song-books 1651—1702*, Lond. 1940.

1500—1700-talen finner man i J. P. Heijes meddelanden (nr 62). Ifråga om enskilda tryckare såsom Phalèse, Susato och Bellerus är man hänvisad till uppsatser av Goovaerts (nr 51 och 52), Bergmans (nr 8) och E. van Even (nr 32). Om Amsterdamtryckaren G. F. Witvogel, som bl. a. gjorde en del Händeltryck, har E. F. Kossmann publicerat en uppsats (nr 83).

Av litteraturen om övriga särskilda länder kan nämnas arbeten om nottrycket i Steiermark (nr 11) av F. Bischoff och de förut nämnda undersökningarna av Refardt och Pfister om äldre schweiziskt tryck. För Sveriges del föreligger en översikt av Carl Björkbom (nr 12) och nämnas bör också Tobias Norlinds uppsats om äldre svenskt liturgiskt tryck (nr 102). För Amerikas vidkommande kan bl. a. hänvisas till en uppsats om de första amerikanska musiktrycken av Lota M. Spell (nr 129).

Under de sista årtionena har den musikbibliografiska forskningen även börjat intressera sig för de äldre tonsättarnas förstaupplagor. På detta område av nottryckets historia ha särskilt Georg Kinsky och O. E. Deutsch varit verksamma. I en längre tidskriftsuppsats har Kinsky sålunda undersökt några klassiska och romantiska tonsättares verk och lämnat värdefulla bibliografiska upplysningar angående bl. a. J. S. Bach och hans söner, Händel, Gluck, Haydn, Mozart, Beethoven, Schubert, Schumann, Brahms och Wagner (nr 79). I sina uppsatser har han speciellt ägnat sig åt Beethoven (nr 78) och J. S. Bach (nr 80). Den numera i England verksamme forskaren Deutsch har å sin sida bl. a. sysslat med de tidigare trycken av Brahms' (nr 21) och Couperins (nr 22) kompositioner samt tillsammans med C. B. Oldman åt Mozarttrycken (nr 23). De tidigare Mozartupplagorna ha också undersökts av Paul Hirsch (nr 64 och 65).

Speciella tekniker inom nottrycket ha även varit föremål för skriftställarnas uppmärksamhet.¹ Sålunda har Hermann Springer i korthet berört de musikaliska blocktrycken under äldre tid (nr 130), medan typtrycket givetvis givit upphov till en mera omfattande litteratur. Om sistnämnda tryckförfarande rörde sig striden mellan Breitkopf och Fournier och om denna teknik uppkom också diskussion mellan Fournier och Gando. Breitkopf offentliggjorde sin upptäckt 1755 (nr 15) medan Fourniers »traité» kom något senare (nr 44). Efter den sistnämndas publicering utgav Nicolas Gando sina »observations» (nr 47), som följdes av Fourniers svarsskrift (nr 43). Om musiktrycket med

¹ Här har dock icke medtagits den rika litteraturen om musikskrivmaskiner o. dyl.

lösa typer, särskilt med hänsyn till Mathias Apiarius, skrev Ad. Thürlings 1892 en framställning (nr 139), vilken dock får läsas med en viss kritik. Litteraturen om nottryck i kopparstick och gravyr är mera sparsam. Här bör endast nämnas H. Roberts (nr 117) och W. Gambles (nr 46) arbeten. Speciallitteratur om det litografiska nottrycket tycks saknas helt och hållet. Här har medtagits blott en uppsats om Weber och litografien (nr 57). En åtminstone som experiment betraktat intressant teknik finnes behandlad i en kortare uppsats av E. von Stockhausen (nr 135). Det rör sig om ett försök att i pedagogiskt syfte framställa musikalier i flerfärgstryck, där t. ex. i Bachs fugor olika temata tryckts i rött, grönt eller gult.

Musikaliernas konstnärliga och typografiska utstyrsel ifråga om titelblad och illustrationer har även sysselsatt många författare och denna litteratur har här medtagits i tillämpliga delar. Om illustrationer i musikböcker har Kathi Meyer skrivit (nr 91) och samma ämne ha J. Grand-Carteret (nr 54) och Walter von Zur Westen (nr 162) behandlat. Den sistnämnde har för övrigt i en rad rikt illustrerade uppsatser undersökt såväl äldre som modernare musikalietitlars utseende (nr 159—162). Historiska framställningar om titelbladen till musikalier ha också publicerats av E. Valdruche (nr 143), W. Hitzig (nr 67) och K. Schmidt-Phiseldeck (nr 124).

Utöver den nedan meddelade litteraturen måste man, när man arbetar med något avsnitt av nottryckets historia, ta hänsyn också till en del musikaliekataloger. Sådana ha emellertid ej omnämnts i denna översikt och ha ej heller medtagits i bibliografien. De arbeten av denna art som i första hand böra komma ifråga äro förteckningar över i olika bibliotek bevarade äldre musikalier,¹ specialbibliografier över liturgiska tryck,² vissa auktions- och antikvariatskataloger³ samt äldre musikförlagskataloger.⁴

¹ Sådana förteckningar finner man bl. a. i Michel Brenet, *Bibliographie des bibliographies musicales* (L'année musicale, 3 (1913), s. 95—139) och D. F. Scheurleer, *Catalogus van de muziekwerken*, 1, 's-Gravenhage 1923, s. 7—24.

² Några äro förut nämnda i not 1, s. 118.

³ Se bl. a. M. Brenet, a. a., s. 140—152 och Scheurleer, a. a. Framför allt har man stor nytta av den auktionskatalog som utgavs 1928—29 över Werner Wolffheims bibliotek. Den innehåller synnerligen värdefulla och mycket utförliga bibliografiska kommentarer. Av äldre musikantikvariatskataloger böra särskilt nämnas de som utgivits av firmorna Martin Breslauer (Berlin), M. Lengfeld'sche Buchhandlung (Köln) och Leo Liepmannsohn (Berlin).

⁴ En del äro förtecknade hos Brenet, a. a., s. 140 ff. och hos Scheurleer, a. a., s. 7 ff.

1. D'ALESSI, G., Il tipografo fiammingo Gerardo de Lisa, cantore e maestro di cappella nella cattedrale di Treviso (1463—1496). Treviso 1925. 34 s.
2. AUDIN, M., La musique typographique. (Union syndicale et Fédération des syndicats des maîtres imprimeurs de France, Bulletin officiel, 1935, s. 137—143.)
3. AUDIN, M., Les origines de la typographie musicale. (Le bibliophile, 1 (1931), s. 142—148, 223—229; 2 (1932), s. 13—19.)
4. BARRIS MUÑOZ, R., El primer libro de música impreso en España (Sevilla 1494). Cadiz 1926. 4:o. 8 bl.
5. BARY, HELENE DE, Notenschrift — Notendruck. Geschichtlicher Abriss ihres Werdens und Wesens. (Gutenberg-Jahrbuch, 1940, s. 85—92.)
6. BAUR, W., Die Entstehung der Musiknote und die Herstellung von Musikalien in alter und neuer Zeit. (Schweizerische Musiker-Revue, 17 (1941), nr 3.)
7. BEAUDOIRE, T., Manuel de typographie musicale. Paris 1891. 91 s.
8. BERGMANS, P., Un imprimeur-musicien, Tielman Susato. (De gulden passer, nieuwe reeks, 1 (1923), s. 45—53.)
9. BERGMANS, P., Nouveaux renseignements sur les musiciens belges à Trévise et sur l'imprimeur musicien Gérard de Lisa. (Académie royale de Belgique, Bulletins de la classe des beaux-arts, 12 (1930), s. 8—12.)
10. BERGMANS, P., La typographie musicale en Belgique au 16e siècle. (Histoire du livre et de l'imprimerie en Belgique des origines à nos jours, 5, Bruxelles [1929], s. 45—75.)
11. BISCHOFF, F., Steiermärkischer Notendruck im 16. Jahrh. (Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark, 14 (1916), s. 107—111.)
12. BJÖRKBOM, C., Svenskt musiktryck. Några anteckningar om musiktrycket under äldre tider särskilt i Sverige. (Nordisk boktryckarekonst, 38 (1937), s. 53—63.)
13. BOHATTA, H., Liturgische Drucke und liturgische Drucker. Festschrift zum 100jährigen Jubiläum des Verlags Friedrich Pustet Regensburg. Regensb. [1927]. 75 s., 27 pl.-bl.
14. BOUCHET, M. A., Etudes sur l'impression de la musique par les procédés typographiques. (Union syndicale et Fédération des syndicats des maîtres imprimeurs de France, Bulletin officiel, 1935, s. 19—23.)
15. BREITKOPF, J. G. I., Nachricht von einer neuen Art Noten zu drucken. Lpz. 1755.
16. CATELANI, A., Di due stampe ignote di Ottaviano Petrucci da Fossombrone. Milano 1864. 22 s.
17. CHRYSANDER, F., Abriss einer Geschichte des Musikdruckes vom 15. bis zum 19. Jahrh. (Allgemeine musikalische Zeitung [Lpz.], 14 (1879), sp. 160—167, 177—183, 193—200, 209—214, 225—232, 241—248.)

18. CHRYSANDER, F., A sketch of the history of music-printing, from the 15th to the 19th century. (The Musical Times, 18 (1877), s. 265—268, 324—326, 375—378, 470—475, 524—527, 584—587.)
19. COHEN, P., Musikdruck und -Drucker zu Nürnberg im 16. Jahrh. mit einem Verzeichnis der in Nürnberg im 16. Jahrh. erschienenen Noten und Musikbüchern. Nürnberg. 1927. (4), 63 s. — Annan uppl. m. tit. Die Nürnberger Musikdrucker im 16. Jahrh. Erlangen 1927, (4), 63 s. Diss.
20. DALBANNE, C., Robert Granjon, imprimeur de musique. (Gutenberg-Jahrbuch, 1939, s. 226—232.)
21. DEUTSCH, O. E., The first editions of Brahms. (The Music Review, 1 (1940), s. 123—143, 255—278.)
22. DEUTSCH, O. E., Zur Bestimmung der Couperin-Auflagen. (Zeitschrift für Musikwissenschaft, 12 (1929/30), s. 508—509.)
23. DEUTSCH, O. E. & OLDMAN, C. B., Mozart-Drucke. Eine bibliographische Ergänzung zu Köchels Werkverzeichnis. (Zeitschrift für Musikwissenschaft, 14 (1931/32), s. 135—150, 337—351.)
24. DITTRICH, R., Anleitung zum Musiknotensatz. Lpz. 1872. 28 s.
25. DRIFFIELD, W. H., Music printing, its history and practice. (The Art Printer, 1 (1895), s. 78 ff.)
26. DÖRRER, A., 100 Innsbrucker Notendrucke aus dem Barock. Ein Beitrag zur Geschichte der Musik und der Theater in Tirol. (Gutenberg-Jahrbuch, 1939, s. 243—268.)
27. EITNER, R., Biographisch-bibliographisches Quellen-Lexikon der Musiker und Musikgelehrten der christlichen Zeitrechnung bis zur Mitte des 19. Jahrh. Bd 1—10. Lpz. 1900—04.
28. EITNER, R., Buch- und Musikalienhändler, Buch- und Musikalien-drucker nebst Notenstecher, nur die Musik betreffend, nach den Originaldrucken verzeichnet. Lpz. 1904—06.
29. EITNER, R., Geschichte der Notenschrift. (Monatshefte für Musikgeschichte, 28 (1896), s. 166—169.)
30. EITNER, R., Der Musiknotendruck und seine Entwicklung. (Zeitschrift für Bücherfreunde, 1 (1897/98: 2), s. 630—636.)
31. ENGEL-HARDT, R., Breitkopf und Fournier als Erfinder der verbesserten Musiknotentypen. (Börsenblatt für den deutschen Buchhandel, 96 (1929), nr 89.)
32. EVEN, E. VAN, Renseignements inconnus sur Pierre Phalèse, imprimeur de musique à Louvain, 1546—1573. (Bulletins de l'Académie royale de Belgique, 3me sér., tome 20, 1890, s. 200—215.)
33. FALCONI, G., Manifesto d'una nuova impresa di stampare la musica in caratteri gettati nel modo stesso come di scrive. Venezia 1765. 4:o.
34. FÉTIS, F.-J., Note sur la découverte récente des plus anciens monuments de la typographie musicale, et, par occasion, sur les compositeurs belges du 15e siècle. (Bulletins de l'Académie royale de Belgique, 2me sér., tome 11, 1861, s. 267—280.)
35. FÉTIS, F.-J., Ottaviano dei Petrucci. (Biographie universelle des musiciens . . . 2e éd., tome 7, Paris 1864, s. 12—16.)

36. FÉTIS, F.-J., Spécimen des caractères de musique gravés, fondus et stéréotypés par les procédés de E. Duverger, précédé d'une notice sur la typographie musicale. Paris 1834. 4:o. 12 s.
37. FISCHER, J. A., Engraving and printing that new sonata. (The American Organist, 23 (1940), s. 107.)
38. FLOWER, D., On music printing 1473—1701. (The Book-collector's Quarterly, 4 (1931), s. 76—92.)
39. FOSS, H. J., Modern music printing. (Music and Letters, 4 (1923), s. 340—347.)
40. FOSS, H. J., Modern styles in music printing in England. (The Fleuron, 3, Lond. 1924, s. 89—106.)
41. FOSS, H. J., The plight of music printing. (The Music Review, 2 (1941), s. 215—219.)
42. F[OSS], H. J., Printing of music. (Grove's Dictionary of music and musicians, 4th ed., suppl. vol., Lond. 1940, s. 522—523.)
43. FOURNIER, P. S., Réponse à un mémoire publié en 1766 par MM. Gando, au sujet des caractères de fonte pour la musique. (Förfs: Manuel typographique, 2, Paris 1766.)
44. FOURNIER, P. S., Traité historique et critique sur l'origine et les progrès des caractères de fonte pour l'impression de musique, avec des épreuves de nouveaux caractères de musique. Paris 1765. 4:o. 47 s.
45. FÖLCK, F. P., Musik-Notensatz einst und jetzt. (Archiv für Buchgewerbe, 48 (1911), s. 135.)
46. GAMBLE, W., Music engraving and printing. Historical and technical treatise. Lond. 1922. X, 266 s.
47. GANDO, N. & F., Observations sur le Traité historique et critique de M. Fournier le jeune, sur l'origine et les progrès des caractères de fonte pour l'impression de la musique. Paris 1766. 4:o. 27 s.
48. GIANANDREA, A., Di Ottaviano de' Petrucci da Fossombrone inventore de' tipi mobili metallici della musica nel secolo 15. (Il bibliofilo, 2 (1881), s. 123 ff.)
49. GIRNATIS, K., Musiknoten. Ihr Werdegang und die heutige Art ihrer Vervielfältigung. (Buch- und Kunstdruck, 26 (1926), s. 83—90.)
50. GOOVAERTS, A., Histoire et bibliographie de la typographie musicale dans les Pays-Bas. Anvers 1880. 608 s., 9 pl.-bl.
51. GOOVAERTS, A., De muziekdrukkers Phalesius en Bellerus te Leuven en te Antwerpen 1546—1674. Uit het fransch vertaald door Edw. van Bergen. Antwerpen & Leiden 1882. 74 s.
52. GOOVAERTS, A., Notice biographique et bibliographique sur Pierre Phalèse, imprimeur de musique à Anvers au 16e siècle, suivie du catalogue chronologique de ses impressions. (Le bibliophile belge, 3 (1868), s. 139—151, 215—237, 292—337.)
53. GOTTRON, A., Beiträge zur Geschichte der kirchenmusikalischen Schablonendrucke in Mainz. (Gutenberg-Jahrbuch, 1938, s. 187—193.)
54. GRAND-CARTERET, J., Les titres illustrés et l'image au service de la musique. Turin 1904. 4:o. 297 s.

55. GUEGAN, B., Histoire de l'impression de la musique. (Arts et métiers graphiques, nr 37, 1933, s. 26—34; nr 39, 1934, s. 16—26; nr 41, 1934, s. 39—46; nr 43, 1934, s. 15—20.)
56. GUGLER, B., Moden im Musikstich. (Allgemeine musikalische Zeitung [Lpz.], 4 (1869), s. 34—36.)
57. GÖRKE, L., Carl Maria von Weber und die Lithographie. Ein Beitrag zur Geschichte der Lithographie. (Archiv für Buchgewerbe und Gebrauchsgraphik, 67 (1930), s. 378—381.)
58. HABERL, F. X., Drucke von Ottaviano Petrucci auf der Bibliothek des Liceo filarmonico in Bologna. Ein bibliographischer Beitrag zu Ant. Schmid's Ottaviano dei Petrucci (Wien 1845). (Monatshefte für Musikgeschichte, 5 (1873), s. 49—57, 92—99.)
59. HASE, O. VON, Breitkopf & Härtel. Gedenkschrift und Arbeitsbericht. 4. Aufl. Bd 1—2. Lpz. 1917—19. VIII, 254 s.; XII, 842 s.
60. HAUPT, G., Ein Notendruck [von Paul Koch]. (Archiv für Buchgewerbe und Gebrauchsgraphik, 70 (1933), s. 406—408.)
61. HAUSIUS, K. G., Biographie Herrn Joh. Gottlob Immanuel Breitkopfs. [Lpz.] 1794. 62 s.
62. HEIJJE, [J. P.], Muziekdrukkers en uitgevers [in Nederland]. (Bouwsteenen, 1 (1869—72), s. 79—91; 2 (1872—74), s. 180—183; 3 (1874—81), s. 111.)
63. HERRMANN, C., Zur Urgeschichte des Notendruckes. (Archiv für Buchgewerbe, 38 (1901), s. 13—14, 89—90.)
64. HIRSCH, P., More early Mozart editions. (The Music Review, 3 (1942), s. 38—45.)
65. HIRSCH, P., Some early Mozart editions. (The Music Review, 1 (1940), s. 54—67.)
66. HITZIG, W., Ein Berliner Aktenstück zur Geschichte des Notendruckverfahrens. (Festschrift Peter Wagner ... Lpz. 1926, s. 81—86.)
67. HITZIG, W., Zur Geschichte des Notentitels. (Offset-, Buch- und Werbekunst, 4 (1927), s. 391—400.)
68. HUCK, T. W., Johann Gottlob Immanuel Breitkopf, the printer, 1719—1794. (The Library Association Record, 14 (1912), s. 14—18.)
69. HÖCKER, K., Notentitel und ihre Geschichte. (Die neue Gartenlaube 1940, s. 624.)
70. IMESON, W. E., Illustrated music-titles and their delineators. [Lond. 1912.]
71. JENDROSSEK, K., Die Entwicklung des Notendruckes. (Sängershalle, 41 (1901), s. 265—266, 282—283.)
72. JONGH, S. DE, De typographische muziekdruk. (De tampon [Utrecht], 16 (1935), nr 1/3.)
73. JURGENSON, B. P., Očerki istorii notopečataniia. S priloženijami perečnaja notnyh izd. 15—16 vv. i kratkich svedenij o glavnejšich pečatnikach, graverach i izdateljach 16—18 vv. Moskva 1928. 4:o. 188 s. [Även tysk tit.]

74. KIDSON, F., British music publishers, printers and engravers, London, provincial, Scottish, and Irish, from Queen Elizabeth's reign to George the 4th's, with select bibliographical lists of musical works printed and published within that period. Lond. 1900. XII, 231 s.
75. KIDSON, F., Handel's publisher, John Walsh, his successors and contemporaries. (The Musical Quarterly, 6 (1920), s. 430—450.)
76. KIDSON, F., Printing of music. (Grove's Dictionary of music and musicians, 4th ed., 4, Lond. 1940, s. 253—256.)
77. KINKELDEY, O., Music and music printing in incunabula. (Papers of the Bibliographical society of America, 26 (1932), part 1—2, s. 89—118.)
78. KINSKY, G., Beethoven-Erstdrucke bis zum Jahre 1800. (Philobiblon, 3 (1930), s. 329—336.)
79. KINSKY, G., Erstlingsdrucke der deutschen Tonmeister der Klassik und Romantik. (Philobiblon, 7 (1934), s. 347—364.) — Separatuppl. Wien 1934. 20 s.
80. KINSKY, G., Die Originalausgaben der Werke Johann Sebastian Bachs. Ein Beitrag zur Musikbibliographie. Wien . . . 1937. 134 s.
81. KITTLER, G., Die pommerschen Notendrucke bis Ende des 17. Jahrh. (Musik in Pommern, 4 (1935), s. 175—202; 5 (1936), s. 5—30; 9 (1941), s. 234.)
82. KOCH, P., Die Musiknoten im Buchdruck. (Klimschs Jahrbuch des graphischen Gewerbes, 33 (1940), s. 61—66.)
83. KOSSMANN, E. F., Het fonds van G. F. Witvogel Amsterdam 1730—1742. (Het boek, 25 (1938—39), s. 53—63.)
84. KUHN, M., Zur Geschichte des Musiknotendruckes. (Börsenblatt für den deutschen Buchhandel, 1902, nr 257.)
85. LENZ, H. U., Der Berliner Musikdruck von seinen Anfängen bis zur Mitte des 18. Jahrh. Lippstadt, Westf. 1932. 116 s. Diss. Rostock 1933. — Annan uppl. Kassel 1933. 116 s.
86. LIPPMANN, C., Om sättning af musiknoter. Sthlm 1872. 40 s.
87. LITTLETON, A. H., Catalogue of 100 works illustrating the history of music printing from 15th to the end of the 17th century . . . Lond. 1911. 4:o. 38 s.
88. LOUBIER, J., Künstlerische Notentitel. (Kunst und Kunsthandwerk, 9 (1906), s. 574—589.)
89. MANTUANI, J., Über den Beginn des Notendruckes. Wien 1901. 29 s. (Vorträge und Abhandlungen hrsg. von der Leo-Gesellschaft, 16.)
90. MANTUANI, J., Über Wiegendrucke und ältesten Notendruck. (Litteraturblatt der Neuen Freien Presse [Wien], 28 okt. 1900.)
91. MEYER, KATHI, Die Illustrationen in den Musikbüchern des 15.—17. Jahrh. (Philobiblon, 10 (1938), s. 205—212, 277—292.)
92. MEYER, KATHI, The liturgical music incunabula in the British Museum. Germany, Italy and Switzerland. (The Library, 4th ser., 20 (1939), s. 272—294.)

93. MEYER, KATHI, Der Musikdruck in den liturgischen Inkunabeln von Wenssler und Kilchen. (Gutenberg-Jahrbuch, 1935, s. 117—126.)
94. MEYER, KATHI & O'MEARA, EVA J., The printing of music 1473—1934. (The Dolphin, nr 2, 1935, s. 171—207.)
95. MOLITOR, R., Deutsche Choral-Wiegendrucke. Ein Beitrag zur Geschichte des Chorals und des Notendruckes in Deutschland. Regensb. . . 1904. 4:o. VII, 77 s., 20 pl.-bl.
96. MOLITOR, R., Italienische Choralnotendrucke. (Förf:s Die nachtridentinische Choral-Reform zu Rom, 1, Lpz. 1901, s. 94—119.)
97. MONTANELLO, B., Di un modo facile ed economico per istampare la musica. Milano 1844.
98. MOSER, H. J., Eine Musikaliendruckerei auf einer deutschen Ritterburg [Ronneburg am Rhein]. (Zeitschrift für Musikwissenschaft, 17 (1935), s. 97—102.)
99. MURRIE, ELEANORE B., Notes on the printers and publishers of English song-books 1651—1702. (Transactions of the Edinburgh bibliographical society, 1 (1938), s. 241—276.)
100. Music-book printing. With historical notes on music-book printing in America. Boston 1897. 4:o. 32 s.
101. NIELSEN, L. C., Nodernes og det liturgiske Tryks Historie. 1—3. (Nordisk boktryckarekonst, 29 (1928), s. 109—116, 234—238, 354—360; 30 (1929), s. 25—31.)
102. NORLIND, T., Svenska kyrkosångböcker från 1500- och 1600-talet med tryckta melodier. (Kult och konst, 1906, s. 279—285; 1907, s. 96.)
103. Der Notensatz und seine Geschichte. (Der Buchdrucker, 5 (1938), s. 106—108, 138—140.)
104. Notenstich in Geschichte und Technik. (Graphische Technik, 7 (1939), s. 95—100.)
105. O'MEARA, EVA J., Notes on stencilled choir-books. (Gutenberg-Jahrbuch, 1933, s. 169—185.)
106. OMONT, H., Spécimens de caractères hébreux, grecs, latins et de musique gravés à Venise et à Paris par Guillaume Le Bé (1545—1592). (Mémoires de la Société de l'histoire de Paris et de l'Ile-de-France, 15 (1888), s. 273—283.)
107. PATTISON, B., Notes on early music printing. (The Library, 4th ser., 19 (1938/39), s. 389—421.)
108. PFISTER, A., Vom frühesten Musikdruck in der Schweiz. (Festschrift Gustav Binz . . . Basel 1935, s. 160—178.)
109. POPP, F. K., Von der Entstehung der Notenschrift zum Musikalienhandel. (Schweizerische Instrumentalmusik, 28 (1939), s. 413 ff.)
110. REESE, G., The first printed collection of part-music (the Odhecaton). (The Musical Quarterly, 20 (1934), s. 39—76.)
111. REESE, G., Printing and engraving of music. (The international cyclopedia of music and musicians, ed. by O. Thompson, 4th ed., New York 1946, s. 1441—1443.)

112. REFARDT, E., Die Basler Choral-Inkunabeln. (Schweizerisches Jahrbuch für Musikwissenschaft, 1 (1924), s. 118—137.)
113. R[EHMANN], T., Etwas über Notenschrift und Notendruck. (Gregorius-Bote, 44 (1928), s. 70—75.)
114. RIEMANN, H., Notenschrift und Notendruck. Bibliographisch-typographische Studie. Lpz. 1896. 4:o. X, 88 s., 28 pl.-bl. (Festschrift zur 50jährigen Jubelfeier des Bestehens der Firma C. G. Röder.)
115. RIEMANN, H., Ulrich Hahn, der Erfinder des Notentypendrucks. (Musikalisches Wochenblatt, 32 (1901), s. 327—328.)
116. RIMBAULT, E. F., Early English music printers. (The Mirror, 1827.)
117. ROBERT, H., Traité de gravure de musique sur planches d'étain et d'autographie ou simili-gravure, précédé de l'historique abrégé de l'impression et de la gravure de musique. Paris 1902. 82 s.
118. RÖDER, F., Der Notenstich, Notensatz und Musikaliendruck. (Archiv für Buchgewerbe und Gebrauchsgraphik, 66 (1929), s. 541—544.)
119. SANDARS, H. [= W. J. Stannard], History of music printing. (The Practical Magazine, 7 (1877), s. 189 ff.)
120. SANDARS, H. [= W. J. Stannard], Music and music printing. (Printing Times and Lithographer, N. S. 1 (1875), s. 81 ff., 208 ff., 231 ff.)
121. SCHERING, A., Musikalisches Schrifttum. Verlag, Notendruck und Musikalienhandel [zu Leipzig 1723—1800]. (Musikgeschichte Leipzigs, 3, Lpz. 1941, s. 508—527.)
122. SCHERING, A., Notendruck und Notenhandel [zu Leipzig 1650—1723]. (Musikgeschichte Leipzigs, 2, Lpz. 1926, s. 435—437.)
123. SCHMID, A., Ottaviano dei Petrucci da Fossombrone, der erste Erfinder des Musiknotendrucks mit beweglichen Metalltypen und seine Nachfolger im 16. Jahrh. Mit steter Rücksicht auf die vorzüglichsten Leistungen derselben und auf die Erstlinge des Musiknotendrucks. Wien 1845. XII, 342 s.
124. SCHMIDT-PHISELDECK, K., Om Nodetitler. (Bogvennen, 1929, s. 177—218.)
125. SCHMIED, C., Die leichteste Erlernung des Notensatzes mit Typen. Nebst Anweisung, wie die fünf Linien durchlaufend und überhaupt die Stückelungen vermieden werden können. Ein Hilfsbuch für Schriftsetzer, welche das Notensetzen ohne Anleitung in kurzer Zeit erlernen, für Schriftgiesser, welche ihren Giesszettel berichtigen wollen, sowie für Buchdruckereibesitzer und Factoren, die sich von dem richtigen Guss ihrer Noten zu überzeugen wünschen. Weimar 1844. IV, 136 s.
126. SCHMIEDER, W., Zur Geschichte des Notendrucks. (Allgemeine Musikzeitung, 67 (1940), s. 217—218.)
127. SCHOTTENLOHER, K., Die liturgischen Druckwerke Erhard Ratdolts aus Augsburg 1485—1522. Typen- und Bildproben. Mit Einleitung und Erläuterungen. Mainz 1922. Fol. (4), XXII, 85, (2) s. (Sonder-Veröffentlichungen der Gutenberg-Gesellschaft, 1.)

128. Schrift-, Satz- und Drucktechnik der Musiknoten. (Graphische Nachrichten, 13 (1934), s. 237—246.)
129. SPELL, LOTA M., The first music-books printed in America. (The Musical Quarterly, 15 (1929), s. 50—54.)
130. SPRINGER, H., Die musikalischen Blockdrucke des 15. und 16. Jahrh. (Bericht über den 2. Kongress der Internationalen Musikgesellschaft zu Basel ... 1906, Lpz. 1907, s. 37—46.)
131. SPRINGER, H., Zur Musiktypographie in der Inkunabelzeit. (Beiträge zur Bücherkunde und Philologie August Wilmanns ... gewidmet, Lpz. 1903, s. 173—180.)
132. SQUIRE, W. B., Notes on early music printing. (Bibliographica, 3, Lond. 1897, s. 99—122.)
133. STEELE, R., The earliest English music printing. A description and bibliography of English printed music to the close of the 16th century. Lond. 1903. 4:o. XII, 102, 108 s. (Illustrated monographs issued by the Bibliographical society, 11.)
134. STERN, P., Neue Versuche zur Gewinnung eines besseren Schriftbildes unserer Musiknoten. (Gutenberg-Jahrbuch, 1933, s. 232—236.)
135. STOCKHAUSEN, E. VON, Ein neues und wichtiges musikalisches Lehrmittel. (Musikalisches Wochenblatt, 32 (1901), s. 155—157, 171—173.)
136. SÄUBERLICH, K., Die Kunst des Notenstechers. (Deutsche Musikultur, 2 (1937/38), s. 285—291.)
137. SÄUBERLICH, O., Der Musikaliendruck. (Das moderne Buch, hrsg. von L. Volkmann, Stuttg. 1910, s. 207—216.)
138. THIBAUT, G., Un recueil de musique imprimé en caractères de civilité par Richard Breton (1559). (Humanisme et renaissance, 2 (1935), s. 302—308.)
139. THÜRLINGS, A., Der Musikdruck mit beweglichen Metalltypen im 16. Jahrh. und die Musikdrucke des Mathias Apiarius in Strassburg und Bern. (Vierteljahrsschrift für Musikwissenschaft, 8 (1892), s. 389—418.)
140. TIERSOT, J., Les incunables de la musique. (Bulletin du bibliophile et du bibliothécaire, N. S. 13 (1934), s. 110—116.)
141. TRENKOWALD, H. V., Illustrierte Musikwerke. (Kunstgewerbeblatt, N. F. 20 (1909), s. 151—159.)
142. TRONNIER, A., Die Missaldrucke Peter Schöffers und seines Sohnes Johann. (Veröffentlichungen der Gutenberg-Gesellschaft, 5—7, Mainz 1908, s. 18—220.)
143. VALDRUCHE, E., Iconographie des titres de musique aux 18e et 19e siècles. Lille 1912. 28 s.
144. VERNARECCI, A. B. P., Ottaviano de' Petrucci da Fossombrone, inventore dei tipi mobili metallici fusi della musica nel secolo 15. Fossombrone 1881. 174 s. — 2^a ed. Bologna 1882. VIII, 288 s.
145. VOGEL, E., Der erste mit beweglichen Metalltypen hergestellte Notendruck für Figuralmusik. (Jahrbuch der Musikbibliothek Peters, 2 (1895), s. 47—60.)

146. VOLKMANN, L., J. G. I. Breitkopf und P. S. Fournier le jeune. Ein Beitrag zur Geschichte des Notendrucks und der Schriftgiesserei im 18. Jahrh. (Gutenberg-Jahrbuch, 1928, s. 118—141.)
147. VOLKMANN, L., J. G. I. Breitkopf und P. S. Fournier le jeune. Ein Nachtrag. (Gutenberg-Jahrbuch, 1929, s. 312—314.)
148. VOLKMANN, L., Musikalische Bibliophilie. (Zeitschrift für Bücherfreunde, N. F. 1 (1909/10: 1), s. 121—136.)
149. WAGNER, R., Ergänzungen zur Geschichte der Nürnberger Musikdrucker des 16. Jahrh. (Zeitschrift für Musikwissenschaft, 12 (1929/30), s. 506—508.)
150. WAGNER, R., Nachträge zur Geschichte der Nürnberger Musikdrucker im 16. Jahrh. (Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg, 30 (1931), s. 107—152.)
151. WECKERLIN, J.-B., Histoire de l'impression de la musique, principalement en France. (Bulletins de la Société des compositeurs de musique [Paris], 2 (1864), s. 44—75.)
152. WENDEL, C., Aus der Wiegenzeit des Notendruckes. Ein Bericht über die Geschichte und die Hauptergebnisse der Noteninkunabel-Forschung. (Centralblatt für Bibliothekswesen, 19 (1902), s. 569—581.)
153. Der Werdegang der Musiknoten. Eine kurze Einführung in das Wesen des Notenstichs und Notensatzes. Lpz. [1928]. 4:o. 4 s. 8 pl.
154. WESTERMEYER, K., Die Entwicklung des Notendrucks. (Signale für die musikalische Welt, 80 (1922), s. 1395—1399.)
155. WESTERMEYER, K., Tonkünstler als Verleger. Ein musikgeschichtlicher Rückblick durch vier Jahrhunderte. (Signale für die musikalische Welt, 80 (1922), s. 777—785.)
156. WOLF, J., Der Musikdruck. (Handbuch der Bibliothekswissenschaft, hrsg. von F. Milkau, 2, Lpz. 1933, s. 503—505.)
157. WOLF, J., Der Musikdruck. (Förf:s Handbuch der Notationskunde, 2, Lpz. 1919, s. 475—487.)
158. WÖLBING, W., Der Drucker und Musikverleger Georg Rhaw. Ein Beitrag zur Drucker- und Verlagstätigkeit im Zeitalter der Reformation. (Jahrbuch der Dissertationen der Philosophischen Fakultät der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin 1921—22, Berlin 1926, s. 291—298.)
159. ZUR WESTEN, W. VON, Berliner Notentitel. (Förf:s Berlins graphische Gelegenheitskunst, 1, Berlin 1912, s. 111—132.)
160. ZUR WESTEN, W. VON, Moderne deutsche Notentitel. (Zeitschrift für Bücherfreunde, 2 (1898/99: 1), s. 1—12.)
161. ZUR WESTEN, W. VON, Musiktitel aus vier Jahrhunderten. Festschrift anlässlich des 75jährigen Bestehens der Firma C. G. Röder Leipzig. Lpz. 1921. 4:o.
162. ZUR WESTEN, W. VON, Zur Kunstgeschichte des Notentitels und der Dekoration musikalischer Druckwerke. (Zeitschrift für Bücherfreunde, 12 (1908/09: 1), s. 89—107, 129—152.)